

התפתחות מנהגי ט"ו בשבט

הרב ד"ר דורון דנינו

1. "ארבעה ראשי שנים הם: באחד בניסן ראש השנה למלכים ולרגלים, באחד באלול ראש השנה למעשר בהמה... באחד בתשרי ראש השנה לשנים ולשמיטין וליובלות לנטיעה ולירקות באחד בשבט ראש השנה לאילן, כדברי בית שמאי, בית הלל אומרים: בחמישה עשר בו".

קביעה זו של תאריך השנה החדשה נעשתה תוך הסתכלות בטבע, חז"ל ראו שבחודש שבט כבר עברו רוב גשמי השנה והשרף מתחיל עולה באילנות, כלומר חלפה-עברה שנת החורף ומתחילה צמיחה חדשה באילנות.

לשם מה נקבע תאריך זה במשנה? משום שיש בתאריך זה עניין להלכה, כי לפי ההלכה:

 2. "אין תורמין מן הלקט... ולא ממעשר ראשון... ולא ממעשר שני... ולא מן החדש על הישן, ולא מן הישן על החדש..." (משנה, תרומות, א, ה).

דהיינו, אין תורמין ומעשרין מפירות שנה זו על פירות שנה אחרת, אלא יש לתרום ולעשר מפירות שנה זו על הפירות של אותה שנה, משום שנאמר בפרשת המעשרות: "עשר תעשר את כל-תבואת זרעך היוצא השדה שנה שנה". לפיכך היה צורך לקבוע מתי מתחילה שנה חדשה לגבי חניטת פירות האילן, כדי ללמד שאין מעשרים מפירות שחנטו לפני חמישה-עשר בשבט על פירות שחנטו לאחר יום זה.

 3. "בארבעה פרקים העולם נדון: בפסח על התבואה, בעצרת על פירות האילן, בראש השנה כל באי העולם עוברין לפניו כבני מרון... ובחג נידון על המים".

מכאן ברור שיום-הדין לפירות האילן הוא בחג השבועות, שהוא תחילת זמן בישול הפירות, כשם שיום-הדין לתבואה הוא בפסח, שהוא תחילת זמן בישול התבואה, וחג הסוכות הוא יום-הדין למים, משום שאז מתחילים ימות הגשמים.

 4. הרמב"ם: "אין תורמין מפירות שנה זו על פירות שנה שעברה, ולא מפירות שנה שעברה על פירות שנה זו, ואם תרם אינה תרומה, שנאמר שנה שנה... וכן אם ליקט אתרוג בערב ט"ו בשבט עד שלא בא השמש וחזר וליקט אתרוג אחר משבאה השמש, אין תורמין מזה על זה... וט"ו בשבט ראש השנה למעשרות האילן". (יד החזקה, זרעים, הלכות תרומות, פרק ה, הלכה י"א)
- אולם מאידך אין ספק שהאמונה העממית ראתה ביום חמישה-עשר בשבט לא רק תאריך חקלאי-הלכתי לעניין מעשרות, אלא גם יום-הדין לאילנות. כשם שאחד בתשרי הוא לא רק ראש-השנה לשנים, אלא יום הדין לבני-אדם:

בספרות התלמודית והמדרשית לא נשאר אמנם זכר לכך, אבל הדבר נתגלה לנו בשנים האחרונות משרידי פיוטים שנתחברו בארץ-ישראל בימי הגאונים ונתגלו בין קטעי הגניזה הקהירית. וביניהם שני פיוטים לר' יהודה הלוי ברבי הלל, שהם קרובות, ליום ראש השנה לאילן. (הפייטן הינו פייטן ארץ-ישראל מימי הגאונים שישב בארץ-ישראל במאה ה-9 ופייט בסגנון הקליר).

5. "שמונה עשרה לראש השנה לאילן... בראש שנה לאילן... אדר נזלי ישע תזיל להמוני. אגוז יפריח למעודני, אמץ אמוני: כי שמש ומגן יי, ברוך אתה יי מגן אברהם... בראש שנה לאילן... צמחי אילנות בברכה נחזה, קיקיון ראש יום רמון ציץ לעם זה, שקמים ושירוק יגבה כזה; תשמיענו כי שלום אמת אתן לכם במקום הזה ברוך אתה יי עושה השלום". (קרובות לרבי יהודה ברבי הלל הלוי, א"י, מאה 9)

מתוך שתי קרובות אלו שנתחברו במיוחד לתפילת שמונה-עשרה של יום חמישה-עשר בשבט להתפלל בו על הברכה: שתשלח בפירות-האילן של השנה, עולה בברור שבימי הגאונים (ולפי המדרשים המרומזים בהם גם בימי התנאים והאמוראים) ראה העם בארץ-ישראל את יום חמישה-עשר בשבט, כיום-הדין לפירות-האילן וחגגו אותו כיום-חג, שבתפילתו כללו פיוטים מיוחדים שבהם התפללו לשנה ברוכה לכל מיני האילנות.

אולם עם כיבוש ארץ-ישראל בידי הצלבנים כמעט פסק היישוב היהודי בא"י, ואבדה כמעט כל הספרות הארץ-ישראלית מתקופת הגאונים, ורק שרידי-שרידיה נמצאו שמונה מאות שנה לאחר-מכן בגניזה הקהירית המפורסמת. וכך נשכח גם המנהג העממי הארץ-ישראלי של חגיגת ט"ו בשבט ואבדה הספרות המדרשית והפיוטית שנוצרה ליום זה.

אלא שמנהגים עממיים יש להם עקשנות-של קיום משלהם, ואף-על-פי שהחג עצמו נשכח, נשאר זכר לראש-השנה לאילן בעתם-המנהגים של יהודי אשכנז - שקיבלו הרבה מהפיוט הארץ-ישראלי וממנהגי ארץ-ישראל - בשני מנהגים על דרך השלילה ומנהג אחד על דרך החיוב: המנהג שלא לומר תחנון ביום זה, המנהג שלא לגזור תענית ציבור ביום זה, והמנהג להרבות בו באכילת פירות.

אולם כל זה רק בתחום יהודי אשכנז, ואילו בתחום יהודי ספרד לא היו המנהגים הללו ידועים כלל, ואף לא המנהג להרבות באכילת פירות.

גם בקבלת האר"י ובכתבי גורי האר"י אין זכר לט"ו בשבט ולא למנהג אכילת פירות בו. (ר' יששכר בן סוסאן ראה את המנהג בצפת רק אצל האשכנזים). ואף ר' נתן שפירא הירושלמי, מתלמידיו של האר"י המדבר בספרו "טוב הארץ" בפרוטרוט על מעלות פירות ארץ-ישראל ומביא את דברי ר' חיים ויטאל על שלושים מיני פירות האילן הגדלים בארץ-ישראל, אינו מזכיר אף ברמז את חמישה-עשר בשבט.

מהפכה גמורה בעניין זה חלה בסוף המאה השבע עשרה ע"י מחבר הספר הקבלי-מוסרי הגדול "חמדת ימים", אשר חידש את החג מדעתו, ועשה זאת אף-על-פי שלא מצא סמך לכך בכתבי האר"י ור' חיים ויטאל, שהוא נוהג על-פיהם בכל דבר. ואלה עיקרי דבריו:

6. "ומנהג טוב להולכים בתמים להרבות בפירות בעצם היום הזה ולומר דברי שירות ותשבחות עליהן, כאשר הנהגתי לכל החברים אשר עמדי [חבורת מקובלים שנהגו על-פי האר"י]. ואם כי בדברי כתבי הרב [האר"י] זלה"ה לא נמצא מנהג זה, מכל מקום לדעתי תיקון נפלא הוא בנגלה ובנסתר... וטעם הדבר, שכשם שהנהנה מן העולם הזה בלא ברכה נקרא גזלן, מפני שע"י הברכה גורם להמשיך שפע עליון ע"י כוח הברכות והשר הממונה על אותו הפרי הוא מתמלא משפע זה כדי לגדל הפרי שנית, ולכן הנהנה בלא ברכה גזלן הוי... ולתיקון הדבר הזה יאותה לנו בעצם היום הזה לאכול כל מיני פירות ולברך עליהן ככוונה זו, כי חביבה מצווה בשעתה". (ספר "חמדת ימים", איזמיר 1731).

לאחר-מכן הוא מביא את דברי ר' חיים ויטאל:

7. " ואמר רח"ו שיש בא"י 30 מיני פירות המחולקים ל 3 סוגים: מהם עשרה הנאכלים קליפה ותוך (כגון ענבים, תאנים ותפוחים), עשרה שקליפתם נאכלת ותוכם נזרק (כגון זיתים, חרובים ותמרים), ועשרה שתוכם נאכל וקליפתם נזרקת (כגון שקדים ואגוזים). ושלושת הסוגים הללו הם כנגד שלושה עולמות: עולם הבריאה, עולם היצירה ועולם העשייה. (שם)

לאכילת הפירות צירף המחבר מקראות מן התורה, נביאים, כתובים, משנה, וזוהר. כל המתבונן בעיון בבחירת המקראות יראה מיד שמחבר התכוון בבחירתו למקראות שיש בהם מעניין העץ וצמיחתו ומעניין שיבת בנים לגבולם: משום צירוף תחיית הטבע, לתחיית העם.

סדר הסעודה והלימוד שקבע בעל "חמדת ימים" נתפשט עד מהרה בכל קהילות ישראל שבאיטליה, תורכיה, ארצות-הבלקן ובכל עדות-המזרח, מבוכרה שבמרכז-אסיה ועד מרוקו שבצפון-אפריקה. ובנוסף לכך גם בקרב חסידי מזרח אירופה.

הפרק על סדר ט"ו בשבט מתוך ספר "חמדת ימים" נדפס בספר מיוחד בשם "פרי עץ הדר", וספר זה חזר ונדפס פעמים הרבה, ידוע כיום על למעלה משלושים מהדורות של ספר זה שנדפסו בכל רחבי העולם היהודי.

במרכז החג עומד סדר התיקון והלימוד שקבע בעל "חמדת ימים", לפי מה שנדפס בספר "פרי עץ הדר", אלא שבכל ארץ וארץ הוסיפו מנהגים מיוחדים ושוררו שירים ופיוטים מיוחדים שחיברו פייטנים שבאותה ארץ. סדר סעודת ט"ו בשבט הייתה אצלם לסעודה חגיגית גדולה; מעין סדר של פסח, שאלה מזמינים קרובים ושכנים, אורחים נכבדים ותלמידי-חכמים עניים, ומרבים באורות, בקישוטי-השולחן ובשירים ופיוטים.

בשלהי המאה ה-19 אימצו המתישבים הציונים בארץ ישראל את ט"ו בשבט ונתנו לו משמעות לאומית-חקלאית; בשנת 1908 קבעה הסתדרות המורים את ט"ו בשבט כחג הנטיעות, ובאחרונה נפוץ החג בשילוב חומרים ישראלים מודרניים.

הופעתו של סדר ט"ו בשבט בספר "חמדת ימים" מעלה את האפשרות שמקור המנהג הוא שבתאי. כבר במאה ה-18 זיהה ר' יעקב עמדן, אויבם הגדול של השבתאים הנסתרים, את אופיו השבתאי של הספר. לדבריו:

8. "הצצתי בו שעה מועטת ונרתעתי לאחורי, אז ידעתי מה טיבו ושמץ מינות ש"ץ שר"י (=שבתי צבי שם רשעים ירקב) המובלעת בתוכו בשקוצים ורמזים אין מספר". (רבי יעקב עמדן, מאה 18).

למרות הניסיונות השונים ל"טהרו", אין ספק שספר רב השפעה זה, הכולל רמזים שבתאיים רבים, (ובכללם ההמלצה לכוון ל"עץ הנחמד בן ישי חי על האדמה". הביטוי עולה בגימטריה, "שבתאי צבי" (בתוספת שתיים, לציון שתי התיבות של המלים שבתאי צבי). השם "אילן" אף הוא כינוי לשבתי צבי, החוזר פעמים אחדות בשירים השבתאיים), מנהגים המיוסדים על תקנותיו של נתן העזתי ואף שלושה שירים מפרי עטו, נכתב על ידי שבתאים (ועל פי המחקר העכשווי הספר נכתב כנראה על ידי **נתן העזתי** בעצמו) ששאפו לרפורמה קבלית של אורח החיים היהודי, בתקווה לקרב את הופעתו השנייה של שבתי צבי ולהשלים את משימתו המשיחית.

עצם הופעתו של סדר ט"ו בשבט בספר "חמדת ימים" אינו קובע בהכרח את אופיו השבתאי של המנהג, שהרי מחבר הספר מביא מנהגים וריטואלים רבים שנוסדו קודם השבתאות. אולם העובדה שט"ו בשבט לא נזכר בספר הזוהר ובכתבי האר"י מעלה את האפשרות שמדובר במנהג שמקורו שבתאי. ר' משה חגיז, שהוא הראשון שהזכיר סדר לימוד לט"ו בשבט, אמנם היה מן הלוחמים בשבתאות, אולם הוא מציין שלמד מנהג זה מסבו, ר' משה גאלנטי, שהיה ממאמיני שבתי צבי.

"ראש השנה לאילן" נתפש אם כן על יד השבתאים כחגו של שבתי צבי, והם המציאו טקסים מיוחדים למועד זה, ובהם אכילת פירות, שירות ותפילות, שנועדו להשלים את התיקון ששבתי צבי החל בו, ולקרב את הגאולה השלמה. בהשפעת ספר "חמדת ימים" וספר "פרי עץ הדר", שזכו לתפוצה רבה, נתפשט חגו של שבתי צבי בקהילות רבות. מקורו השבתאי של סדר ט"ו בשבט לא נעלם מעיניהם של כמה ממפיצי מנהגי ט"ו בשבט, אולם עובדה זו לא פגמה בעיניהם בערכו.

המהדיר של ספר "פרי עץ הדר" שיצא לאור באמשטרדם תרי"ט (1859), המליץ בהקדמתו :
9. "ועתה אחי, מקיימי דת, אם יקרו בעיניך דברי בעל חמדת ימים, הנה הבאתי לפניך מנחה חדשה להיות לך לריח ניחוח. ואם תמצא בו פרי שאינו נחמד למראה, השלך הקליפה ואכול תוכו".

[וכיום? איזה שריד נשאר לנו בסדר ט"ו בשבט מאותו שבתי צבי? גם כיום אנו מקפידים לאכול פירות יבשים המיוצרים בטורקיה – מקום הולדתו של שבתאי צבי- ומקום מושבם של המאמינים שהמירו בעקבות משיחם את דתם לאיסלאם, ומכונים בשם "דונמה"].